

О. Сидоренко,

ст. викладач ВСП МК НУ «Одеська юридична академія»,
здобувач кафедри теорії держави і права НУ «ОЮА»

ДОГМА ПРАВА ЯК КОМПОНЕНТ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Поширення у сучасних умовах уявлень про кризові явища у праві, що виявляється через зростання плинності процесів у правовій сфері, лавиноподібне збільшення законодавства та інших правових приписів, ускладнення правового регулювання тощо актуалізує питання про те, чи зможе право віднайти свою нову якість і що саме може слугувати основою її набуття. Серед тих феноменів, на які має бути звернута увага і надія, — догма права, правовий феномен, який неодноразово виявляв свій вплив на процеси правового розвитку в історії людства. Догма права — структурний компонент права, що існує поряд із ціннісною та статусною характеристикою права і становить сферу юридичної науки (догматична юриспруденція), юридичної практики та юридичної освіти у вигляді діючої системи позитивного права та правових категорій і понять, у яких ця система відображена.

Методологічне значення догми права у правовій сфері зумовлене тим, що вона має нерозривний зв'язок із правовою реальністю. Необхідність дослідження таких зв'язків виявляється у всій системі юриспруденції, у тому числі у філософії права та загальнотеоретичній юриспруденції. При цьому відчувається потреба у створенні системи категорій і понять, які слугували б методологічною основою при дослідженні питань догми права у правовій реальності.

Означена проблема частково знайшла своє відображення у працях С. С. Алексєєва, Д. Д. Грімма, С. О. Муромцева, Ю. М. Оборотова, А. Ф. Крижановського, Й. О. Покровського та інших відомих дореволюційних та вітчизняних правознавців.

Незважаючи на те, що проблематика догми права є, без перебільшення, фундаментальною як для теорії юриспруденції, так і для юридичної практики, на пострадянському просторі практично відсутні її спеціальні дослідження, що, безумовно, ще раз підкреслює необхідність переосмислення догматичної проблематики.

Метою даної статті є виявлення місця догми права у структурі правової реальності. Для досягнення поставленої мети автор вважає за необхідне вирішення таких завдань: 1) дослідити існуючі у науковій літературі підходи щодо поняття правової реальності; 2) визначити структурно-функціональну зумовленість буття догми права у правовій реальності; 3) проаналізувати підсистеми системного підходу, на яких функціонує догма права.

Буття постає у вигляді різноманіття форм і типів реальності, історично доступних людині [1]. Правова реальність є способом організації та інтерпретації певних аспектів людського буття. Цей спосіб є реально існуючим внаслідок його високої значущості, оскільки за його відсутності розпадається людський світ [2]. Правову реальність як особливе буття не варто ані ототожнювати з емпіричною реальністю, ані виводити з неї, ані зводити до неї [3]. Для створення такого світу права, який надбудовується над емпіричною реальністю, юриспруденція, на думку Є. В. Спекторського, використовує цілу низку «презупцій, конструкцій і фікцій, досить далеких від емпіричної дійсності» [4].

На думку В. А. Бачиніна, правова реальність виступає у двох основних формах: об'єктивній (правові відносини і соціальні інститути та організації,

що їх обслуговують) та суб'єктивній (сфера правосвідомості з її нормами та цінностями) [5]. М. П. Орзіх зазначає, що об'єктивним феноменом право «виступає тільки гносеологічно: як явище, що існує поза і незалежно від свідомості суб'єкта, що пізнає, в якості «соціальної реальності»... «юридичного буття»... «об'єктивної реальності»... «специфічної соціальної реальності»... Цим вичерпується об'єктивність права» [6]. М. М. Цимбалюк також стверджує, що реальність права неможливо віднести ані до суб'єктивної, ані до об'єктивної реальності. Оскільки у першому випадку вона володіє зовнішніми опредмеченими формами, а в другому — має ідеальний характер. На думку вченого, «право конститується через взаємодію цих реальностей, а отже, не зводиться ні до однієї із сторін цієї взаємодії» [7].

У філософській і теоретико-правовій літературі наводиться широкий спектр визначень правової реальності. Так, під правовою реальністю розуміють:

— багаторівневий комплекс правових засобів (явищ і процесів), які функціонують в усіх їх структурних зв'язках із соціальною сферою держави, сукупність усіх форм юридичного буття суспільства. Правова реальність розглядається як антропологічна основа і простір права, що самоорганізується в систему [8];

— сукупність наявних у суспільстві правових явищ та породжених ними суспільних наслідків, процесів і тенденцій, які існують і функціонують у формі цілісної єдності й взаємодії правової активності, правового спадку і правової культури [9];

— юридичну надбудову або юридичну структуру суспільства, яка включає в себе усі без винятку правові явища, інститути й установи, у тому числі правові норми, правову культуру й ідеологію, правосвідомість, правовідносини, правову практику, правову психологію тощо [10];

— особливий зріз суспільної реальності, що поєднує у собі всі правові явища — як матеріальні, так і ідеальні [11] та ін.

Отже, правова реальність може розглядатися як особливий автономний світ права із своїми тенденціями, логікою функціонування й розвитку, що включає самостійні різновиди буття права: нормативну (інституціональну) реальність, реальність правосвідомості, реальність правової поведінки [12]. Правова реальність, на думку С. І. Максимова, складається з таких рівнів, тобто форм буття права: світу ідей (ідея права); світу знакових форм (правові норми і закони); світу взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя) [13].

Таким чином, правова реальність для усіх суб'єктів права має поставати як щось цілісне, монолітне, де ця монолітність забезпечується внутрішньою єдністю і узгодженістю між пластами правової реальності. Слушним є зауваження О. В. Петрова, що «будь-яка емпірична правова реальність за зовнішньою багатолітністю і динамічністю виявляє незмінний стрижень; містить у собі те необхідне, що робить її, де б і коли вона не існувала, самототожною, рівною, адекватною самій собі» [14]. Уявляється, що догма права є одним із пластів правової реальності.

Щоб простежити структурно-функціональну зумовленість буття догми права у правовій реальності, необхідно визначити її статус у контексті кожного з підходів до її розуміння. На думку Г. І. Іконнікової та В. П. Ляшенко, існують такі підходи до розуміння правової реальності: діалектико-матеріалістичний, феноменологічний, системний та сферний [15].

Найбільш доцільним з точки зору виявлення місця догми у правовій реальності, на нашу думку, є системний підхід, який полягає у виявленні горизонтальних та вертикальних зв'язків різних пластів права як комплексного явища. З точки зору системного підходу, правова реальність включає у себе такі підсистеми, на яких функціонує догма права:

— інтелектуально-психологічну, що функціонально забезпечує формування індивідуальної правосвідомості. На рівні правосвідомості догма існує як система

правових понять, аксіом та нормативних настанов, що трансформуються та розвиваються залежно від конкретної правової ситуації;

— нормативно-регулятивну, що формує реальність як систему правових нормативів, що об'єктивуються в людській діяльності, правових відносинах, системі позитивного права, джерелах права;

— соціально-результативну, що фіксує повноту включеності суб'єктів у догму, рівень сприйняття її компонентів та ступінь інтеграції правової сфери;

— організаційно-діяльнісну, що охоплює усі типи правової активності суб'єктів правової сфери: правотворчу, правозастосовну, правоохоронну тощо.

Широкий спектр включеності догми права в правову реальність вимагає системного аналізу усіх аспектів наведених взаємодій.

Догма права існує в структурі індивідуальної правосвідомості. Аксіоматика правосвідомості, запропонована свого часу видатним правознавцем І. О. Ільїним («аксіоми правосвідомості — суть її основні істини, яким у житті відповідають основні засоби буття, мотивування та діяння» [16]) та розвинена сьогодні у досить розгалужену систему знань, містить у собі ключ до розуміння того, яким чином догма права існує у глибинних, найбільш важливих прошарках правового мислення кожного суб'єкта.

За І. О. Ільїним, існує три аксіоми правосвідомості: Закон духовної гідності, Закон автономії, Закон взаємного визнання. За Законом духовної гідності кожен суб'єкт ставиться з повагою до себе та до свого народу, держави, а тому вона необхідна в приватній і публічній сферах. Закон автономії полягає у самовизначенні та запереченні сваволі у правовій сфері. Закон взаємного визнання вимагає ставлення до іншого як рівного собі [17].

Аксіоматика правосвідомості продовжує своє існування на рівні структури індивідуальної правосвідомості, що розкривається в єдності правової психології та правової ідеології — двох базисних блоків людського усвідомлення правової

реальності. І якщо сфера правової психології, в якій концентруються правові емоції, звички, усталені моделі поведінки та інші нерациональні психічні явища, у цілому виражає себе в правовій поведінці, то для правової ідеології власне понятійне мислення.

На думку О. Ф. Скакун, правова ідеологія є системою правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової реальності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ [18]. Таким чином, структура правової ідеології включає в себе усвідомлене осмислення правової реальності у вигляді правових ідей, правових принципів, теорій та переконань; проникнення в сутність правових явищ — правові поняття та категорії; розщеплення свідомості на правомірну та протиправну поведінку.

Формуючи значну частину правової ідеології, тим самим впливаючи на правове мислення суб'єктів у цілому, догма права неминує структурує правовий досвід кожного окремого індивіда. Прагнення до структурування є глибинною інтенцією людської свідомості. Сприйняття образів, отримання інформації про оточуючий світ, будь-яка дія і будь-яка думка людини завжди певним чином структурована, заглиблена у вир протиріч між раціональним та ірраціональним. Не є виключенням і правова сфера як особливий зріз людського існування. Тут структурування не просто пронизує усю правову матерію, але й відповідним чином впливає на мислення та поведінку суб'єктів правової сфери, спонукаючи їх діяти тим чи іншим чином.

Правові структури, якими б масштабними вони не були, завжди перебувають одночасно у двох просторах: раціональному логічному просторі (де знаходить своє вираження те, що називають юридичною логікою) та дискурсивному просторі (в якому формується правова реальність у її динамічних характеристиках). Очевидно, що ці два простори існування права не можуть бути автономними один від одного, але так само неможливою є їх повна дифузія. На нашу думку, не буде пере-

більшенню твердження, що більшість сучасних інтегративних правових теорій якраз мають на меті показати взаємодію цих двох просторів.

Отже, на рівні індивідуальної правосвідомості догма права не лише кристалізує поняття та категорії, не лише концентрує у собі засоби правового мислення, але й певним чином структурує сприйняття правової реальності, мотивуючи правову активність суб'єктів.

Правова активність суб'єктів виражається в системі правових відносин та правових ситуаціях, які актуалізують окремі елементи догми (норми, принципи, аксіоми) та визначальні правові цінності. Об'єктивація елементів догми права, їх перенесення з рівня індивідуальної правосвідомості на рівень поведінки, норми, індивідуального акту, породжує інший аспект буття догми у правовій реальності: нормативно-регулятивний.

Правотворчість може сприйматися як процес об'єктивації правосвідомості законодавця, і в цьому сенсі догма права отримує своє вираження в системі позитивного права. Позитивне право об'єднує в собі усе те право, що встановлюється як інститут, тобто або шляхом законотворчості, коли право походить від держави, або шляхом договору, коли право виникає як продукт узгодження волі окремих суб'єктів, або як соціальна практика, коли право виникає в результаті традиції чи звичаю, або як результат суддівської творчості. Як стверджував Н. М. Коркунов, позитивне право протиставляється суб'єктивній правосвідомості, і в цьому сенсі будь-яке позитивне право є правом об'єктивним [19]. Отже, поділ права на об'єктивне та суб'єктивне має на меті не лише вказати на характер суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, але й продемонструвати надсуб'єктність правових положень, що функціонують у системі позитивного права.

Позитивне право як втілення його догми існує у вигляді системи джерел права. Показово, що сьогодні як ніколи актуалізуються не лише наукові розвідки у сфері теорії джерел права

[20], але й набувають нових рис та переосмислюються класичні інтерпретації джерельності права. Джерела права як втілення позитивованої догми постають у вигляді ієрархізованої системи, в якій одночасно функціонують правові норми загального та індивідуального порядків. У цьому контексті формулюються плюралістична теорія джерел права, сутність та основна ідея якої полягає у тому, що різноскерованість правового впливу, що стає результатом дії різних джерел права, підвищує ефективність механізму дії права.

Догма права, концентруючи у собі правові ідеї, поняття та смисли, об'єктивується у системі позитивного права, а далі — у джерелах права, набуває нових характеристик. По-перше, вона стає суб'єкт-об'єктною сутністю, оскільки виходить за межі окремої правосвідомості, виходить на рівень правового життя, безпосереднім чином втілюючись у конкретиці правових нормативів. Однак цей процес не може і не повинен обмежуватися законотворчістю.

Якщо процес створення законів, що в ідеалі включає в себе догматичну оцінку проектів, є досить дослідженим у сучасній юриспруденції, то за полем зору дослідників залишаються питання договірної нормотворчості, яка отримує зовсім інший механізм об'єктивації догми права. Як констатує Т. В. Кашаніна, договірна нормотворчість виступає не просто як процес узгодження волі, але як особлива форма реалізації індивідуальної правосвідомості, що виражається у координації та узгодженні розрізнених положень та дій, у встановленні єдиного розуміння тієї чи іншої події, факту чи поняття [21]. З позицій догми права це означає, що у договорі знаходить своє вираження локальна конвенціоналізація правових понять, що використовуються учасниками цього договору. Конвенційний характер правових понять трансформується на рівні договору у конвенційний характер дій та фактів — конкретних втілень понять.

Дещо інша картина спостерігається при аналізі реалізації догми права у судочинстві, коли судова практика

стає джерелом права. Відомі дискусії щодо значення судової практики для української правової системи не є предметом нашого дослідження, а тому слід зупинитися лише на тому очевидному аспекті, що, наприклад, конституційне судочинство має глибоко догматичний характер.

Дійсно, навіть більшість рішень Конституційного Суду України спрямована не на встановлення конституційності, а на тлумачення окремих понять, що містяться у законодавстві. На нашу думку, саме у цьому криється глибинний рівень правоінтерпретаційної діяльності (який характерний також для пленумів вищих судів) — конкретизація догматики з урахуванням потреб практики і, навпаки, практизація догми права, включення правових понять та категорій у процес дії права.

Однак найбільш яскраво у системі позитивного права догма виражає себе у такій формі, як принципи права. На думку А. М. Колодія, принципи права є вихідними ідеями існування права, які виражають найбільш важливі закономірності певного типу держави і права [22]. Таке теоретичне осмислення їх місця і ролі зводиться до визнання за ними властивості джерела права.

Прикладний характер загальних принципів права проявляється в їх прямій фіксації в конституціях, галузевих кодексах, поточному законодавстві національних правових систем романо-германської правової сім'ї. Дану тенденцію підтверджує аналіз норм українського законодавства. Так, зокрема, Основний Закон України закріплює у своєму тексті такі принципи, як гуманізм і прихильність основним правам людини (ст. 3, 21, 22), народний суверенітет (ст. 5), верховенство права (ст. 8), юридичну рівність (ст. 24), свобода дій («ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством») для громадян та обов'язковість здійснення владних повноважень лише в обсязі, прямо передбаченому Конституцією та законами для органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб (ст. 19) та ін. Перелік право-

вих начал-принципів наводиться в ст. 3 Цивільного кодексу України, а саме: неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного життя людини; неприпустимість позбавлення права власності; свобода підприємницької діяльності; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність.

Спрямованість системи джерел права та позитивного права взагалі на встановлення певного правового порядку породжує інший зріз правової реальності: соціально-результативний, у якому догма права виражається як інтегративна структура, що пов'язує суб'єктів права єдиною смисловою та понятійною системою. У цьому аспекті виявляється така властивість правової сфери, як цілісність, що не лише характеризується стабільністю та стійкістю правової системи, але й виражає єдність правового простору та мови права [23].

Догма права є площиною правових комунікацій між суб'єктами, оскільки цілісність правової сфери виражається не лише у ступені включеності суб'єктів у правове життя (правова активність), але й у кількості та характері їх взаємодій. У цьому контексті пропонується комунікативна теорія правового порядку, в якій соціальна цінність правового порядку досягається тоді, коли кількість комунікацій між суб'єктами досягає значення неможливості виходу з правового простору [24].

Таким чином, догма права, будучи на комунікативній основі включена до правової реальності, де вона виражена на рівні правосвідомості, системи позитивного права та правового порядку, як їх об'єктивного результату, трансформується у відповідні правові форми правових ідей, принципів та аксіом, джерел права та правових зв'язків.

Слід також наголосити на тому, що реальність догми права є багатовимірною. Вона є не лише індивідуальною (правосвідомість), міжіндивідуальною (правова мовна комунікація) та надіндивідуальною (позитивне право). У цьому виражається лише один аспект її включеності в правове життя. Інший

вимір цього процесу виражено у тому, що кожен індивідуальний правовий акт, наприклад договір купівлі-продажу товару, містить у собі конкретизацію універсальних догматичних понять договору, суб'єктивного права, юридичного обов'язку, принципів свободи та справедливості договору, постулат непорушності договору та безліч інших сутнісних правових конструкцій. Догма права завжди апріорно присутня в правовій реальності, виступаючи її матерією та ідейною основою.

Подальші наукові пошуки: 1) з'ясувати властивості догми права як компонента правового життя; 2) простежити зв'язок догми права та юридичної діяльності.

Ключові слова: догма права, правова реальність, правова ситуація, індивідуальна правосвідомість, правові відносини, правотворчість, позитивне право, джерела права, інтерпретаційна діяльність, правова активність.

У статті сформовано та представлено основні положення неклассичної теорії догми права, в контексті якої догма права сприймається як структурний зріз правової реальності. Зроблено висновок, що догма права на рівні правової реальності має характеристики нормативності (позитивне право), ситуативності (правова ситуація) та релятивності (правові відносини).

В статье сформированы и представлены основные положения неклассической теории догмы права, в контексте которой догма права воспринимается как структурный срез правовой реальности. Сделан вывод о том, что догма права на уровне правовой реальности имеет характеристики нормативности (позитивное право), ситуативности (правовая ситуация) и релятивности (правовые отношения).

In the article there are the main structures of nonclassical theory of a dogma,

which is considered to be a part of legal reality. There is a conclusion that a dogma of law as a component of legal reality has normative characteristic (positive law), situational one (legal relations) and comparative one (legal relations).

Література

1. Спиркин А. Г. *Философия : учебник / А. Г. Спиркин. — 2-е изд. — М. : Гардарики, 2002. — С. 235.*
2. *Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов [та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 170.*
3. *Оборотов И. Г. Темпоральные грани права : монография / И. Г. Оборотов. — Николаев : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. — С. 55.*
4. *Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — С. 151-152.*
5. *Бачинин В. А. Философия права и преступления : учеб. для студ. юрид. вузов / В. А. Бачинин. — Х. : Фолио, 1999. — С. 118.*
6. *Орзих М. Ф. Личность и право / М. Ф. Орзих. — О. : Юрид. л-ра, 2005. — С. 117.*
7. *Цимбалюк М. Правовая реальность та онтологія правосвідомості / М. Цимбалюк // Право України. — 2007. — № 12. — С. 23.*
8. *Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. — Х. : Эспада, 2007. — С. 327-328.*
9. *Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія : монографія / А. Ф. Крижанівський. — О. : Фенікс, 2006. — С. 13.*
10. *Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения / М. Н. Марченко. — М. : Городец-издат, 2002. — С. 30.*
11. *Крет О. В. Правовая реальность : онтолого-гносеологический анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / О. В. Крет. — Тамбов, 2007. — С. 11.*
12. *Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография / Ю. Н. Оборотов. — О. : Юрид. л-ра, 2002. — С. 276.*

13. Максимов С. І. *Правова реальність як предмет філософського осмислення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / С. І. Максимов. — Х., 2002. — С. 7.*
14. Петров А. В. *О методологических подходах к определению категории сущности права // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Сер. «Право». — 2003. — Вып. 1. — С. 73.*
15. Иконникова Г. И. *Философия права : учеб. для магистров / Г. И. Иконникова, В. П. Ляшенко. — М. : Юрайт, 2012. — С. 143–147.*
16. *Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. — М. : ИНФРА-М, 1998. — С. 147.*
17. Мельничук О. С. *Право та держава у концепції правосвідомості І. О. Ільїна : монографія / О. С. Мельничук. — О. : Фенікс, 2009. — С. 27–30.*
18. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. — 3-тє вид. — К. : Алерта : ЦУЛ, 2011. — С. 97.*
19. Коркунов Н. М. *Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов ; предисл. И. Ю. Козлихина. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 335.*
20. Марченко М. Н. *Источники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2011. — 768 с. ; Разуваев Н. В. Источники права: классическая и неклассическая парадигмы : монография / Н. В. Разуваев, А. Э. Черноков, И. Л. Честнов ; под общ. ред. И. Л. Честнова. — СПб. : ИВЭСЭП, 2011. — 172 с. ; Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко. — К. : Юрид. думка, 2008. — 336 с. та ін.*
21. Кашанина Т. В. *Юридическая техника в сфере частного права (корпоративное и договорное нормотворчество) : учеб. пособие / Т. В. Кашанина. — М. : Норма, 2009. — С. 252–253.*
22. Колодій А. М. *Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — С. 27.*
23. Оборотов Ю. Н. *Целостность права и этапы его развития // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. пр. — О., 1999. — Вип. 6, ч. 1. — С. 3–11.*
24. Арабаджи Н. Б. *Аксиологеми правового порядку: поняття та види // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : зб. наук. пр. — О., 2011. — Вип. 2. — С. 18–24.*